ZEKÂ VE AKIL

Makrokosmos (kâinat) ile mikrokosmos (insan) arasındaki uygunluk öğretisine göre dünyevî gücün sahipleri, yani kral ve temsilcileri makrokosmos'da, mikrokosmos'daki akıl melekesine tekabül ederken manevî otoritenin temsilcileri de Zekâ'ya tekabül ediyor. İmgelem, duyu ve duyarlık yetileri aklın altında ve (normal olarak) onun denetimindedir. **Aklın bunlar üzerindeki hükümranlığını sürdürebilmesi için Zekâ'dan onay alması gerekir, çünkü bu hükümranlığın dayandığı üstün ilkelerin bilgisi Zekâ'ya bağlanmaktadır.**

Bu onay esas olarak dışardan, dinden gelebilir ve insanın içindeki zekâ ile ilişkisini koparmasından ötürü bir zorunluluk halini alan kısmî bir vahiy veya Zekâ'nın dışlaştırılması şeklinde tanımlanır. Onay, gerçek aristokratta olduğu gibi aklı ihtiva eden can ile Zekâ'yı ihtiva eden Ruh arasında yeniden sağlanan iç süreklilikten de gelebilir. Bu durumda akıl ilk halinde olduğu gibi bir kere daha Zekâ'nın izdüşümü haline gelmiştir ve ikisi arasındaki bağlantı saf bir görüntüdür. Yüzyılımızın büyük manevi otoritelerinden birinin dediği gibi:

«İMAN, DİNLERİN TEMELİDİR; FAKAT DAHA İLERİYE ULAŞIP TANRI'DA SONA ERER. BURADA ARTIK KİŞİ İNANMÂZ, ÇÜNKÜ GÖRÜR. HAKİKATİ GÖREN BİRİSİNİN ARTIK İNANMAYA İHTİYACI YOKTUR.»
[1] Bu tür bir görme kuvveti ile inancın en aşağı derecesi arasında sezginin, kesinliğin ve imanın birçok mertebesi vardır. Dinin dışardan güdümü içten gelen bir kesinlik ile ne kadar az desteklenirse, akıl ile Zekâ arasındaki ilişki o denli tehlikeli bir hal alıyor; fakat bu hal muhafaza edilirse, can, derinlemesine ya da uzunlamasına doğru üçüncü bir boyut kazanıyor.

Entellektüel düşünce tarzı olarak kabul edilebilecek tek düşünce tarzı, hiçbir sevi yalınkat değerlendirmeyen ve her zaman üçüncü bir boyuta, üstün bir ilkeye gönderme yapan üç boyutlu düşünce tarzıdır. Örneğin(ahlâkî açıdan bu, bir erdemi yalnızca erdem olarak değil, fakat her zaman bir İlahî Sıfat'ın yansıması ya da simgesi olarak görmektir. Özgün haliyle sanatın, yani dinsel sanatın işlevinin, resmettiği her şeyde üçüncü bir boyutu vurgulamak veya açıklamak olduğunu söylemek yerinde olur. Ruhsal arketiplerin veya değişik iman derecelerinin ışığında yetkin akıl, üçüncü boyut boyunca, evreni can'ın geri kalan kısmına yorumlayıp ona gerçek anlamım verebilir. Rasyonalist, kendi aklının her şeyden üstün olduğuna inanan kişidir. Şimdi makrokosmos'ta dünyevî güç, manevî otoriteye isyan ettiğinde, önünde sonunda ona da isyan edilir. Kral I. James'in **«Hristiyan dünyasındaki en akıllı aptal»** olarak adlandırılmaya lâyık olup olmadığı epey tartışılır. Fakat o **«Ne piskopos, ne de kral»** dediğinde, gerçekten bu evrensel gerçeği bilerek akıllılık ediyordu. Ne var ki, ortada zaten «piskoposun olmadığı»nı fark etmemesi aptallık, o ve ondan önce gelenler manevî otoriteye karşı ayaklanmakla kendi iktidarlarının da kuyusunu kazmış o- luyorlardı. Bu yüzden eğer mikrokosmosta akıl zekâ'ya karşı ayaklanırsa, sırası gelince imgelem ve duygular da akla karşı ayaklanır. Kendisini aşan her şeyi inkar eden akıl, giderek akıl-ötesi güdüleri ve amaçları sorgusuz sualsiz kabul etmeye ve can'ın yeni tiranlarının emri altında yeni yeni düşünceler üretmeye başlar. Rasyonalistlerin en mükemmel örneklerinden olan hümanistin, akıl melekesi, "meşrutî kral"ların durumuna çok benzer.

ÖTE YANDAN, EĞER ZEKÂ'YI TEMSİL EDEN DİN, İNSANDAN AKLIN ULAŞAMAYACAĞI YERDE DİNİN OTORİTESİNİ KABUL ETMESİNİ İSTERSE, ASLINDA AKLA KARŞI OLAN HİÇBİR ŞEYİ KABUL ETMEMESİNİ İSTİYOR DEMEKTİR. HÜMANİSTİN TAM AKSİ SUÇLAMALARI ÜZERİNDE DEĞMEZ. ÖRNEĞİN, TİPİK RASYONALİSTLERİN, «BÜTÜN DİNLER BİRBİRİNDEN FARKLI OLDUĞUNA GÖRE, MANTIKLI İNSAN BUNLARIN HİÇBİRİNE İNANMA BUDALACA BİR YANLIŞTIR, ÇÜNKÜ BÜTÜN DÎNLER ' GERÇEKTEN TEMEL OLARAK KABUL EDİLEN ŞEYLERDE, BİR BAŞKA DEYİŞLE «MİSTİSİZMLERİNDE ANLAŞIRLAR; ÜSTELİK BU BAHANE MANTIKSIZDIR DA, ÇÜNKÜ BİR İNSAN TOPLULUĞU İLE BİR BAŞKASI ARASINDAKİ GENİŞ FARKLARI DÜŞÜNÜRKEN, TANRI'NIN AYNI DİNÎ BİÇİMİ BÜTÜN İNSANLARA ZORLA KABUL ETTİRMESİNİN TUHAF OLACAĞIM UNUTMAMAK GEREKİR.

Mantıksız olmak bir yana, din her zaman insana makûl zeminlerde sunulabilecek olan inancı sunar, mantık gösterilerine konu edilemeyecek bir şeyi «kanıtlamaya» kalkışmaz, ama evrensel ve ayrıntılı

---

[1] Şeyh Ahmad al-'Alawi, Bkz. Martin Lings, A Moslem Saint of the Twentieth Century, s. 33, (George Ailen & Unwin, 1961).

«delil»ler sunar. Akıl, imgelem ve diğer yardımcı melekelerle birlikte ciddî bir biçimde oturup o delili en mükemmel ve en serbest bir şekilde düşünmeye çağırılır. Her dinin sunmak zorunda olduğu bu tür delillerden birisi, dinin kurucusunun görevinin büyüklüğüne karşı sahip olduğu hayret verici yetkinliktir. Batıl bir din daha baştan batıl peygamberin aykırı aleladeliği ile kendini ele verir. Bunun aksine İlâhî Elçi'nin eşsiz büyüklüğü, o tarihte yer almasaydı yaratacağı geniş ve tasavvur edilemeyecek boşlukla anlaşılır. Ve bu büyüklük, insanlığın üzerindeki geniş, derin ve kuvvetli etkisiyle, söz konusu edilen insanın iddia edildiği gibi olduğunu kabul etmek yerine, akla bunu açıklaması için meydan okur ve karşı çıkar .**Her gerçek dinin kurucularından başka, delil olan azizleri de var; birkaç örnek verirsek, St. Augustine, St. Bernârd, St. Francis, St. Dominic, St. Cathariııe ve St. Teresa'yı sayabiliriz.** Bu devlerin saf inancı aşan bağlaşık kesinliği hiçbir soylu aklın küçümseyemeyeceği bir delildir. **Değişik delillere gelince: özellikle Hristiyanlıktaki vücutta olağanüstü bir biçimde haç yaralarına benzeyen bâzı lekelerin belirmesi (Stigmata),** St. Francis'in zamanından beri günümüze gelinceye kadar, her nesilde en az bir ya da iki Hristiyan evliyaya nasip olmuştur. **Bu tür delilleri hümanistlerin «örtbas etmeleri» her zaman için akla hakarettir ve genelde hümanizm, aklın bazı önemli öğelere gözlerini kapamasına çalışıyor: örneğin, evrenin kaynakları hakkındaki evrimci açıklamaları, hayatın ve maddenin kaynakiari hakkındaki yorumları, dinin kaynakları hakkındaki «psikolojik» açıklamaları kadar akıldı**şıdır.
RASYONALİST, TANIM GEREĞİ YALNIZCA İKİ YÖNLÜ DÜŞÜNÜR; ÇÜNKÜ ONUN AKLI «HURAFE ZİNCİRLERİNDEN KURTULDUĞUNDAN», «ÖZGÜR»DÜR. (Aklı Zekâ'ya bağlayan bu zincirler ruh'un üçüncü boyutunu oluştururlar.) Bu yüzden, modern dünyada sık sık kullanılan kavramların çoğunda, bu iki boyutluluk bir kült halini almıştır. İki boyutlu düşüncenin uzmanları arasında **«yüksek öğrenim»** denilen grubun büyük bir bölümünü sayabiliriz. Bu terim eskiden olduğu gibi, artık bir noktadan sonra bilginin katlanarak yükselmeye başladığı bir süreci anlatmak için kullanılmıyor. Terimin şimdiki kullanımı, eskilerin dikkatinden kaçmış veya ilgisini çekmemiş bir takım niceliksel ayrıntıların ince ince sınıflandırılması anlamına gelmektedir.
Bütün dinlerin öğretilerinde görülen ve evrenin (hem mikrokosmos'un, hem de makrokosmos'un) simgesi olan ağaç simgesine göre, **RUH CAN'IN KÖKÜDÜR, AKIL GÖVDESİDİR,** [2]diğer melekelerde dalları ve yapraklarıdır. Yaratılışın tâbî olduğu (ve Ruh'la olan rabıtanın yavaş yavaş azalması demek olan) merkezkaç hareket, bitki özünün köklerden gövdeye aktığı kanallarda gittikçe artan bir, kasılma olarak tarif edilebilir. Rasyonalizm, bu kasılmanın şiddetli örneklerinden biri olarak göre çarpıyor. Üstelik, «öz»ün hem entellektüel, hem de hayatî bir özelliği var. Bu da yalnızca ruhları birbirlerine bağlayan bağların gevşediğini değil, düzenli beslenemedikleri için büyüyemediklerini de göstermektedir. Şüphesiz bu ilk ve son dinler arasındaki farklardan birisini birazcık açıklığa kavuş-turuyor. **Temelde yani insanın yukarı yönelip Ruh ile yeniden birleşmesinde bütün dinler aynı iken, «esasa taalluk etmeyen» şeylerde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın Hinduizm'den daha dar bir «yatay» görüşe izin vermesi ilginçtir.** Her ne kadar dikey uzunluk aynıysa da yatay düşüncenin genişliği eskiye oranla daha kısadır, bu ise insanlığın din tarafından daha dar bir vadiye kapatıldığı izlenimini veriyor. Buna rağmen her durumda her şeyin öte dünyada aydınlanacağı ile müjdeleniyoruz ve eskiden bu müjde verildiği kişileri tatmin ediyordu. Çünkü o günkü şartlar onları, daha önemliyi az önemlinin üstüne çıkaran bir oran duygusuna zorluyordu. Son derece tehlikeli bir hastalığı olduğunu bilen ve daimî bir tedavi vaadi alan bir hasta, hastalığa nasıl yakalandığını fazlaca düşünmeyecektir; aynı şekilde, bulunduğu yerden bir daha dönmemek üzere ayrılmaya hazırlanan bir yolcunun o yer hakkında fazla bilgiye ihtiyacı yoktur. Daha az gerçek olan şeylerin anlatılmasının ruhu büyük gerçeklerden ayırdığına hiç şüphe yok. Buna rağmen, daha az gerçek olan şeylerin verdiği zararın bugün bin misli, hiç mi hiç gerçek olmayan ve aklı başka şeylerle uğraştıran şeyler tarafından verilmiş durumda. Bu yüzden ilk dinlerin geniş kozmolojik görünüşü bir kere daha az zararlı oluyor -bu öyle doğru ki, «aşırı uçlar karşılaşır». Bu tür bir görünüş kendi düzleminde şaşkınlıkla kolayca başa çıkabilir;

[2] Aynı şekilde, ortaçağ mimarî biliminde «bazı Papazlara göre bir kilisenin iç kısmı Ruh'un bir simgesi iken, kilisenin ortasındaki dar ve uzun kısım aklı simgeler». (Titus Burckhardt,, Principer of Metho- de de l'art sacre, s. 70 Derain, Lyon, 1958).

yani bazı sivri akıllıların dinle ilgili sorularım kolayca cevaplandırabilir. Ama bunu yaparken, -en azından potansiyel olarak- başlangıçta ne idiyse, o olmakta devam eder, yani sonsuz'u düşünmek için güçlü bir destek olmayı sürdürür.

Hindu öğretisine göre, şimdilerde son demlerini yaşayan dört dönemli çevrimden önce pek çok başka çevrim olduğu gibi, bundan sonra da olacaktır. Zaman içinde sonsuzmuş gibi duran vadesine, uzaydaki uçsuzbucaksızlığma rağmen içinde yaşadığımız evrende, nihayet, peşpeşe gelen dünyalardan biridir ve insanlar, bu dünyadan ötekine **samsara** tekerleğinin kenarında göç etmeye mecburdurlar. Samsâra, bireysel varlığın değişik aşamalarından oluşan tam bir çevrimdir. Çemberinde bizim dünyamızın yer aldığı samsâra, her biri İlâhî tecellinin bir parıltısı olan samsâralardan sadece bir tanesidir.

Bir varlığın herhangi bir dünyadaki durumu onun bir evvelki halinde birikmiş olan yarar veya zararına göre belirlenir. «Çok istenilen» ve «ele geçirilmesi zor» olan, merkezde olmaktır; çünkü varlık ancak merkezdeki türün -ki bu dünyada insanlıktır- üyesi olmakla samsâradaki değişikliklerden kurtulma ve İlâhî merkeze ulaşan yarıçaplardan birisinden geçme şansına sahip olur. Bu yönü tutmak «Tanrıların yolu»nu tutmaktır, bir samsâracı dünyadan öbürüne geçmek anlamına gelen «ataların yolu»nu tutmak değil.

Samsâra gerçeği, Yeryüzüne gelmeden önceki durumlarıyla birlikte insanın bu dünyaya masum bir durumda gelmediğini söyleyen ilk günah inancında kısmen ortaya çıkıyor. **İslâm "öğretisinde, her insanın sorumluluk duygusunun bu dünyaya doğuşu ile değil fakat Âdem'in belinde tohum olarak yaratıldığı zaman başladığı şeklinde belirsiz olarak vardır.**

Bir Hintli için ilk günah inancı oldukça açıktır: İlâhî Elçiler hariç bu dünyaya doğmak kusurlu olmayı gerektirir, zira Yeryüzüne gelmeden önceki durumda kemâl'e eren bir varlık samsâradan zaten tamamıyla kaçmış olacaktır. Bu düşünceden haberleri olmamasına rağmen, atalarımız ilk günah inancının açık bir gerçeğe yani bebeklerin dünyaya artık Azizler gibi doğmadığı gerçeğine tekabül etiğini görmüşlerdir ve aslında bü gerçek yalnızca İnsanî ideal duygusunu yitirmiş İlâhî Niteliklerin harikulade bir yansıması olduğu için değil de, topluma yararlı olduğu için erdem peşinde koşan ve günahsızlık deyince **«zarar vermemeyi ve zarar verme amacı gütmemeyi»** anlayan bir toplumda sorun yaratabilirdi.

Samsâranın yeryüzünden-sonraki durumları, son dinlerin Arasat ve cehennem inançlarında üstü örtülü, olarak vardır. (Cehennem, Hinduizm ve Budizm'de samsâra tekerleğinin en alt bölmelerine tekabül etmektedir.)

Bu birkaç kısacık karşılaştırmada, ele aldığımız dinî açıların hiçbirinin hakkını gözettiğimizi iddia etmiyoruz. Bunlar Takdir-i İlâhîyi açıklamaya hâlâ çok az cesaret ediyorlar. Fakat. Tanrının bu çevrimin sonuna doğru, «yatay» gerçekleri insanlığın bir bölümünden daha az gizleyerek ve insanın azaltılan enerjilerini «dikey» yönde yoğunlaştırarak kendisini doğruladığı söz konusu ise, son iki-üç yüzyılın Batı dünyasından daha dokunaklı doğrulama bulmak mümkün değildir.

Genellikle, olanların bir tepki olduğu söylenir ve din suçlanır, fakat bu görüş tarihe çok dar bir açıdan bakmanın bir sonucudur. Sonradan hümanizm olarak ortaya çıkan düz «yatay» görünüş, aslında **Hristiyanlık öncesi Batıda da hüküm sürmekteydi ve hemen hemen bütün Kuzey Akdeniz sanatına ikibin yıl önceden mührünü vurmuştur.** Modern uygarlığı yalnızca Hristiyan uygarlığının can çekişen bir uzantısı olarak görmek yanlış olur. Modern uygarlık, aynı zamanda Hıristiyanlık tarafından durdurulan ve Rönesans'ta «yeniden doğan» Greko-Romen uygarılğının can çekişen bir uzantısıdır. O zamandan beri Batı dünyası «hakikat» dediği iki-boyutlu maddî gerçeklerin yardımıyla büyük gerçeklerden «alabildiğine» uzaklaşma eğilimi göstermiştir.

Bu bir kısır döngüdür, zira, belli oranda ele geçirilmiş serbestlilik demek olan «özgürlük», akla önceden[3] sahip olmadığı bir çeviklik bağışlıyor ve, çeviklik daha ileri bir serbestliğin kapısını açıyor.

[3] Zekânın etkisini gerektiren bazı ani, sezgisel aydınlanmalar, ruhta çakan şimşek ışıltıları hariç, geçmişte insanların daha yavaş düşündüğüne hiç şüphe yok. Bunlardan anlaşıldığı gibi, hümanist tanım gereği dışarıda bırakılmıştır. Bunların yerine onun barutu, elektriği ve benzeri şeyleri icat ettiğini söylemek yerinde olur.

Modern dünyada sürekli artan yolculuk serbestisi akıl hareketlerinde sürekli artan akıcılıkla yüzeyselliğin dışa dönük bir yansımasıdır. Kelimelerin bütün güzelliğine rağmen, **«kültürel görünüşü zenginleştirmek», «görüş açısını genişletmek», «entellektüel ufkunu genişletmek»** denen şeylerin, sözlük anlamı **«ruhun büyüklüğü»** olan ve gerçek aristokratın en belirgin özelliği olan âlicenaplık ile hiçbir ilgisi yok. Eğer plastik bir madde sürekli bu yöne çekilir ve boyu ile eni uzatılırsa, üçüncü boyutu en aza indirgenecektir. Hümanistin «geniş aklı», yalnızca düzlenmiş dar bir akıldır.

Fakat bir bütün olarak psişik temeli güçlendirmek mümkün müdür? Bu sorunun cevabı, ağaç simgesinde üstü kapalı olarak verilmişti: bir ağacı dallarından çekerek büyütmek imkânsızdır. Ancak kökü Ruh olan can için aynı şey söz konusu olamaz; eğer ayinlerin uygun olarak yerine getirilmesi ağaca gerekli olan beslenmeyi sağlıyorsa; büyüme yalnızca çabuklaştırılmış olmakla kalmaz, fakat aynı zamanda budama işlemi ile daha mükemmel hale getirilir; yani dinin emrettiği veya tavsiye ettiği yasaklar ve özverilerle.

«Alabilmek için herşeyden önce vermek gerekir.»

Taoizm ve Budizmin özellikle önem verdiği uygun etkiler ve tepkiler öğretisi o denli evrensel bir öneme sahiptir ki, bütün dinsel uygulamaların temeli olarak kabul edilebilir. Her etki bir tepki doğurur, bu deniz dalgalarına da uygulanabilirse ve eğer bu dünyadan öte dünyaya ulaşacak bir «dalga» yapılabilirse, öte dünyadan buna bir cezir olacaktır ve dinin emrettiği ayinler, Tanrı'nın bu tür dalgaları en iyi şekilde nasıl hareket ettirebileceklerine dair insanlara öğrettikleridir. İnsan etkisi ile İlâhî tepki arasındaki orantısızlık öyle geniş ki, tepki bu dünyaya yetecek kadar aktıktan sonra, kalan, Öte dünyada ruh için saklanır.

Bu hazır olma sorunu, kendi içinde normal olan fakat sonradan anormalleşen batınîlik ile, kendi içinde anormal olan fakat sonradan Demir Çağında pençesinde tutulan ruhların çokluğu yüzünden normalleşen zahirilik arasındaki farka değiniyor. Aslında bu «pençe»nin yeraltı mağarasındaki mahkûmların zincirlerinden bir farkı yok. Çağımızda batınî görünüş, bir ölçüde daha eski bir çağa ait olanların ve özgürlüğün daha önceden tadına varmak ya da zincirlerinde göreli bir gevşeklik anlamına geliyor. Fakat çoğunluk için zincirler bu tür bir tadı sağlamada öyle emin bir yol ki, bu hayattan kaçma arzusunu bile duymuyorlar. Eğer Hinduizm ve diğer dinlerin öğretilerini anlatmak için Platon'un bizim bu günkü durumumuzu anlatan simgesini ele alırsak, her tapınma, onunla birlikte giden bir isteğe bağlı olduğundan, bir tapınmanın birçok durumda tepkisi Allah tarafından, zincirlerin birden koparıldığı o müthiş ölüm **«an»**ına kadar ertelenen bir etki olduğu söylenebilir. Bu **«an»**da saklanmış olan tepkiler araya girip, mahkûmu mağaranın ağzına, oradan dışarı, oradan da **«Tanrıların Yoluna»** çıkaracak dürtüyü verebilirler. Burada geçen, mağaranın ağzına çıkış -Hristiyanlık'ta Dante'nin simgesini kullanırsak- Araf Dağı'na çıkışa eşittir. Fakat tapınmaların gereğince yerine getirilmesi olmaksızın, yani yukarı doğru bir dürtüyü yeterince biriktirmeksizin, bağlı mahkûm en büyük ihtimalle («yatay» olarak) bitişik «yeraltı mağarası»nın zindanına geçip «ataların yolu»nu tutabilir; fakat eğer ölümde etrafındaki bütün duvarlar, ayağının altındaki toprak ortadan kaldırılırsa ve yapılardaki çeşitliliğe rağmen dinler anlaşırsa, bu hayatta insan olmanın imtiyazından İsa'nın meselinde her kulun içinde bir «hüner» olarak var olan bu imtiyazdan yararlanamama, aşağı doğru olan dürtüden başka birşey vermez ve o yançizen «tarafsızlık» gerçekte çok nadirdir. **«Benimle olmayan bana düşmandır»** ve kula, içindeki hünerden ne bir eksik, ne bir fazla vermek düşer.

Ölümden sonra mağaradan dış dünyâya kaçış, kelimenin bilinen anlamıyla bir kurtuluş'ken, batınîlik bu hayatta yukarı doğru bir dürtünün olması anlamına gelir - veya simgesel olarak aynı olan, kelime anlamıyla içe dönük bir dürtü- ve bu dürtü «olgunlaşma» isteğidir. Bu istek daha en başta ruhun gerçek olgunlaşmasının ne olduğunun önceden bilindiğini farzetmeyi gerektirir. Daha az bir oranda olmakla birlikte, zahirîlikte de bu bilgi vardır ve âlicenaplığın büyük prototipleri üzerinden yoğun bir tefekkürle kuvvetlendirilebilir. Örneğin Hristiyan ve İslâm mistisizminde bu tür bir yoğunlaşma için gerekli olan yardımcılar **Ave Maria** [4] ve münacaatlardır. Zahirîliğin paylaşmadığı ikinci bir şart ise, prototipin çok uzak bir ideal olmaması fakat ruhta hayalî bir yankı uyandırması, ona itaat eden bir duygu, «zincirlerin gevşekliği» duygusunu uyandırması gerekir.

RUHUN OLGUNLAŞMASI, ARDARDA GELEN BİR BÜZÜLME VE GENİŞLEME İŞLEMİDİR. Bu açıdan bir

[4] Selâm Ey Meryem!

tapınmanın yerine getirilmesi, kendisinden daha güçlü bir istek dalgasının çıkacağı genişçe bir temel -her zamankinden daha geniş bir temel- sağlayacağı düşüncesiyle ruhun, «boy»unu uzatabilmek amacıyla bir an için «uzunluğuna» *ve* «genişliğine» büzülmesi olarak tanımlanabilir; sonuçta ortaya çıkan genişlemenin her üç boyutu da öncekinden «uzun» olacaktır.

İki dünya arasında ritmik bir med ve cezire sebep olabilecek olan tapınmaların düzenli olarak yerine getirilmesi, her manevî hayatın temelidir, çünkü ancak can ile Ruh, akıl ile zekâ arasındaki kanalda daimî bir «ileri ve geri» hareketi sağlanabilirse bu kanal bütün engellerden temizlenebilir.

Kaynakça

Martin Lings trc. Enes HARMAN, Ufuk UYAN, Antik İnançlar Modern Hurafeler [Kitap]. - Yeryüzü Yayınları, İstanbul., s.71-82